

Середа, 4 березня 2020 - 04:15

Джерело: Часопис «Критика», , сторінки 16-17

Війна мітів про війну в сучасній Україні

© 1997-2020 Krytyka, Inc. Всі права застережено. Будь яке копіювання можливе лише за письмової згоди Krytyka, Inc.

В Україні точиться боротьба за колективну пам'ять, поважне місце в якій посідає пам'ять про Другу світову війну. Було би спрощенням говорити про боротьбу «історичної правди» проти радянських фальсифікацій історії, адже, в ґрунті речі, змагаються два міти: радянський міт «Великої Вітчизняної війни» й український національний міт «боротьби за волю та незалежність» на чолі з ОУН-УПА. Пам'ять про війну є лише одним із полів битви двох історичних мітологій: української національно-державницької в консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях – і проросійської з відмінами радянською, слов'янсько-православною й євразійською, що часом утворюють між собою дивовижні комбінації, коли, приміром, комуністи стають завзятими апологетами канонічного православ'я.

Варто наголосити, що історичний міт не тотожний фальсифікації історії. Ті, хто його продукує та поширює, можуть щиро прагнути історичної правди й оперувати дійсними фактами. Проте їхня «правда» є такою лише для певної спільноти, а її цінність полягає не у відповідності фактам, а в здатності підтримувати існування спільноти та мобілізувати її на спільні дії. Отже, під суспільним, а зокрема історичним, мітом я маю на увазі наратив, що сприяє формуванню ідеалізованого образу певної спільноти, пояснює та легітимізує її існування і спонукає її членів до солідарних дій у тому чи тому напрямку. Див. мою статтю «Скільки історій у Клію?», «Критика», 2009, ч. 3-4.. Історичні міти, вважає Дейвід Мілер, виконують принаймні дві корисні функції у творенні національної ідентичності, а саме

забезпечують упевненість у тому, що національна спільнота, до якої належить особа, має міцне історичне підґрунтя і втілює справжню тяглість поколінь; і вони виконують моралізаційну роль, показуючи нам доблесті наших предків та заохочуючи нас бути гідними їх.

Однак саме з цими функціями історичних мітів українці мають неабиякі проблеми, позаяк і досі гострі суперечки точаться про найпідставовіші речі. Що саме вважати історичним підґрунтям сучасної України – Українську РСР чи антирадянський самостійницький рух? Доблесті яких «предків» мають правити нам за взірць – вояків УПА чи бійців Червоної армії?

Уважається, що неодмінною ознакою нації є наявність спільних символів і мітів, спільних героїв і святинь, почуття спільної історичної долі. Такого спільного «фонду героїчності» в Україні досі не постало. Для одних українців

річниця виголошення Акту 30 червня 1941 року – національне свято, для інших – символ ганебної колаборації з нацизмом. Для когось 9 травня – день Великої Перемоги, для когось – символ звитяги одного окупанта над іншим. Такий стан речей підважує саме існування нації: чи має право вважати себе нацією спільнота, що культивує взаємозаперечні історичні міти?

Радянський міт Великої Вітчизняної війни, майже в незмінному вигляді успадкований від брежнєвських часів. Докладніше про історію його творення та спроби подолання в Україні див. статтю Владислава Гриневича «Міт війни та війна мітів»: Критика, 2005, ч. 5., зазнав лише неістотних модифікацій з огляду на сучасні політичні реалії. Згідно з цим мітом, СРСР постає уособленням сил добра, які поборювали абсолютне зло – фашизм. Унікальним представником українського народу у війні була Українська РСР у складі Радянського Союзу. Червона армія і радянський партизанський рух, у лавах яких воювали мільйони українців, звільнили Україну від фашистських загарбників та їхніх поплічників – українських націоналістів. Тільки завдяки єдності багатонаціонального радянського народу вдалось обстояти незалежність СРСР, визволити народи Європи від фашизму та здобути Велику Перемогу, що уможливила вільний розвиток поневолених фашистами народів, зокрема й українського. Отже, лише єдність із Росією є запорукою дальшої безпеки та процвітання України.

Згідно з націоналістичною інтерпретацією, речниками української нації у Другій світовій війні були Організація українських націоналістів й Українська повстанська армія, яка воювала і проти Німеччини, і проти СРСР. «Визволення» України радянським військом було насправді заміною одного окупанта на іншого, а перемога СРСР у війні тільки закріпила цю окупацію й обернулася трагедією для українців. Хоча героїчна боротьба УПА проти російсько-радянських окупантів скінчилася поразкою, пам'ять про неї надихала наступні покоління і заклала підмурівок для здобуття незалежності 1991 року. Проте справді українською держава стане допіру тоді, коли повернеться до традицій українського визвольного руху, усунувши, нарешті, радянські та проросійські нашарування.

* * *

Неабияк обсяжний мітологічний дискурс про війну годі докладно проаналізувати в стислому огляді, тому я обмежуся текстами двох знакових авторів – Дмитра Табачника і Володимира В'ятровича. Такий вибір зумовлено тим, що обоє – доволі відомі історики, які виступають не тільки і не стільки в академічному, скільки в широкому публічному просторі, й обоє, кожен у свій час, мали (а Табачник має знову) змогу впливати на офіційну «політику пам'яті». Табачник свої погляди на Другу світову війну й участь у ній України виклав у книжках «Качиний суп по-українському» та – у співавторстві з комуністом Георгієм Крючковим – «Фашизм в Україні: загроза чи реальність?» (обидві – Харків: Фоліо, 2008). Ці збірники газетних статей, публікованих у пресі протягом останніх років, є загалом виразним зразком проросійської інтерпретації як сучасної політики, так і історії, зокрема історії війни, що в ній химерно переплелися радянські та слов'янсько-православні мітологіми. Головна ідея обох книжок, а надто другої, полягає в тому, що українська влада за президента Ющенка поступово стає фашистською. Для обґрунтування цієї тези автори вдаються до численних аналогій із часами Другої світової війни. Особливо цікаві в цьому плані дві статті Табачника, вміщені в обох збірниках: «Наука з Другої світової надалі актуальна» та «Галицький шлях від Великої Перемоги».

Табачникову концепцію можна підсумувати в кількох тезах:

1. Для українців, як і для цілого радянського народу, то була Велика Вітчизняна війна, війна на захист спільної вітчизни – СРСР.
2. У Другій світовій війні брали участь лише дві сторони: гітлерівці й антигітлерівська коаліція, а всі, хто боровся проти СРСР, були ворогами антигітлерівської коаліції, а отже співниками Гітлера. Антигітлерівській коаліції у війні протистояли не лише Німеччина із союзниками, а й «ОУН, УПА, СС "Галичина", прибалтійські, голандські, французькі, норвезькі та інші есесівці, що не дозволяє сьгоднішнім коректувальникам історії відмити від крові та ганьби ще живих колабораціоністів» («Фашизм в Україні», с. 159–160).
3. Українські націоналісти, які «в переважній більшості своїй прибули в обозах вермахту з Галичини», жодних суперечностей із гітлерівцями не мали і були не просто колабораціоністами, а головними виконавцями злочинів окупаційної влади в Україні [271, 280].
4. Перемога радянського народу над нацизмом – основа нашої національної історичної пам'яті: «Для нас така святиня, осереддя історичної пам'яті – пам'ять про Велику Перемогу, що не дозволяє (попри задіяння всієї потуги держaparату) перетворити країну в заповідник націоналістичного то-талітаризму» [269].
5. Пам'ять про Перемогу важлива для ідентичності нашої цивілізації в її протистоянні експансії Заходу: «Велика Перемога – це сьогодні наш останній цивілізаційний рубіж оборони, й, обстоюючи його, треба розуміти, що дальший відступ стане зрадою предкам, самим собі, знищенням України, за яку у Велику Вітчизняну віддали життя мільйони» [282].

Насправді міт «Великої Вітчизняної війни» та «Великої Перемоги» потрібен Табачнику, насамперед, як інструмент політичної боротьби. Не дарма його статті про війну рясніють покликаннями на сучасність: США – «новий

заокеанський райх», націоналісти служать Гітлеру, як їхні нащадки – Джор-джеві Бушу, «майданна» політика – калька окупаційної, ідеологію «помаранчевого» режиму запозичено у Гебельсових пропагандистів, Ющенко – «фюрер України», а головним утіленням абсолютного зла і тоді, і тепер є галичани. Взагалі Табачникові тексти, вміщені у збірнику, просотано відвертою відразою до галичан, а саме слово «галицький» викликає в автора асоціації зі «смердним фашистским мирком изменников и палачей» (с. 281–282; я не здатен адекватно перекласти цей публіцистичний перл українською).

Щодо «позитивного» складника Табачникової концепції, то він зводиться до того, що міт «Великої Вітчизняної війни» та «Великої Пере-моги» і для українців має залишатися головною національною святинею, осердям історичної пам'яті народу. Та обставина, що той-таки міт є державно-консолідаційним мітом сучасної Росії, автора не бентежить, ба навпаки, адже ідея «цивілізаційної єдності» з Росією лежить в основі його історичних поглядів.

Із досвіду Польщі, країн Балтії та Фінляндії Табачник виводить головну науку Другої світової війни: «Не можна жити поруч із великою військовою державою і не враховувати її інтересів, не кажучи вже про те, щоби на “задньому дворі” Росії здійснювати антиросійську політику». Висновок очевидний: оскільки Україна перебуває на «задньому дворі» Росії, вона повинна узгоджувати свою політику з інтересами великої сусідки.

* * *

Стаття Володимира В'ятровича «Українська Друга світова (в кольорі)», опублікована у «Дзеркалі тижня» (2009, ч. 32) до сімдесятиріччя початку війни, містить найпошлідовніше обґрунтування потреби власного українського міту про війну – саме міту, хоч автор воліє вживати терміна «національне бачення». Стисло виклавши «національні бачення» війни в польському, російському, британському, французькому й американському варіантах, В'ятрович підсумовує:

Як бачимо із цих коротких викладів, так зване національне бачення – це суміш об'єктивних історичних фактів, суб'єктивних поглядів і навіть певних національних табу. Їх об'єднують бажання підкреслити жертвність і героїзм саме своєї нації, її внесок у перемогу над вічним злом (цим злом є все, що пов'язане із ворогом, власні солдати були – за поодинокими винятками – носіями добра), спроби забути про певні незручні проблеми, що можуть порушити цілісність концепції (пакт Молотова–Рибентропа, уряд Петена, тотальні знищення німецьких міст чи атомне бомбардування Хіросими і Нагасакі). Попри зазначені хиби, згадані концепції дуже важливі, оскільки виконують роль своєрідного суспільного консенсусу, що залишає з'ясування окремих деталей чи особливостей минулого професіоналам-історикам. <...>

Чи потрібна така концепція Україні? Гадаю, що так, адже «святе місце порожнім не буває» – відсутність власного погляду на місце і роль українців у цій війні означатиме, що нам нав'язуватимуть чужі. Що активно й відбувається вже багато років через пропаганду так званої «Великої вітчизняної війни» <http://www.dt.ua/1000/1550/67038/>.

У такий спосіб постульовано потребу української концепції війни, яка була би сумішшю «об'єктивних» історичних фактів і суб'єктивних поглядів, представляла б українців носіями добра у боротьбі з вічним злом і табувала «незручні» для українців питання. Таке «національне бачення» – ніщо інше, як класичний історичний міт.

Пропоновану у В'ятровичевій статті концепцію можна звести до кількох ключових тез:

1. Слід відкинути успадковане від радянських часів чорно-біле бачення Другої світової війни, засадничий принцип якого – «дихотомічний поділ на “наших” (Червону армію, чи сьогодні вже Антигітлерівську коаліцію) та “німців” (усі, хто проти “наших”)».
2. У рамках Другої світової в Україні точилася не одна, а кілька воєн: німецько-польська 1939–1945 років, німецько-радянська 1941–1945 років, підпільна польсько-українська 1942–1947 років і підпільна радянсько-українська 1939–1954 років. (Прикметно, що до цього переліку не потрапила німецько-українська війна – це могло б навести на думку, що бойові дії УПА проти німців автор не вважає вартими уваги. Проте в особистій розмові В'ятрович запевнив мене, що згадка про цю війну випала з публікації у «Дзеркалі тижня» через недогляд редакторів.)
3. Одиноким справді українським суб'єктом Другої світової війни був визвольний рух, у політичній площині представлений ОУН Степана Бандери, а у військовій – УПА. Впродовж воєнних років цей рух став загальнонаціональним. Усі решта суб'єктів війни на теренах України, вкупі з Червоною армією та радянськими партизанами, були «нашими противниками».
4. І Німеччина зі своїми союзниками, і країни антигітлерівської коаліції вдавалися до дій, що їх кваліфікують як воєнні злочини, і жоден учасник війни не сміє претендувати на роль носія абсолютного добра.
5. Війна є для українців національною трагедією, яку не можна прикривати «прапором мітичної перемоги».

У цих тезах багато слушного. Зокрема, я цілком згоден із потребою переглянути дихотомічну «чорно-білу» візію війни, – проте В'ятровичева концепція її не долає, хіба що інакше розподіляє кольори.

Погоджуюся, що єдиним самостійним українським суб'єктом війни був український визвольний рух (не тільки бандерівський). Але це не означає, що лише ОУН і УПА репрезентували українську націю. Тезою про те, що під час війни визвольний рух переріс у загальнонаціональний, подано бажане як дійсне. Справді, в лавах УПА були представники всіх регіонів України, проте базою повстанського руху завжди лишалися західні терени. Не можна ігнорувати й того, що істотно більша кількість українців воювала у складі Червоної армії та радянських партизанів, і багато хто з них цілком свідомо ототожнював себе з радянською Україною. Тому впроваджуваний В'ятровичем термін «підпільна радянсько-українська війна 1939–1954 років» спрощує та мітологізує реальну картину протистояння.

Слушно і те, що багато дій усіх без винятку учасників війни можна кваліфікувати як воєнні злочини. Та попри те є принципова різниця між Голокостом і тими жорстокостями, що їх коїли учасники антигітлерівської коаліції. Будь-яке «національне бачення» історії Другої світової війни мусить визнати, що саме гітлеризм тоді становив найбільшу загрозу людству. Тому перемога над ним була не «мітичним», як пише В'ятрович, а цілком реальним і важливим здобутком усіх народів Європи, зокрема й українського. До чести В'ятровича завважу, що його текст набагато менш агресивний щодо опонентів, ніж Табачникові статті, й не містить ксенофобських вихваток проти мешканців окремих регіонів України. Але поза тим він є таким самим зразком свідомого конструювання історичного міту, що й тексти Табачника та його однодумців. Утім, «національне бачення» Другої світової війни, що його пропонує В'ятрович, не тільки надмірно «коригує» історичні факти, а й не досягає мети, заради якої творять історичні міти, – сконсолідувати націю та збудити національну гордість. Цілком очевидно, що в сучасній Україні жодна консолідація довкола міту ОУН-УПА неможлива, а надто, якщо Червону армію зараховано до «наших противників». Та й культивування самих лише національних трагедій і відмова від співпричетности до перемог формує не національну гордість, а комплекс «вічно битої» нації.

* * *

Із браком суспільного консенсусу щодо історичних мітів українська влада якось мусила давати собі раду, починаючи від Леоніда Кравчука і закінчуючи Віктором Ющенком. Впродовж вісімнадцяти років незалежності влада використовувала з різними варіаціями один рецепт: поєднання радянського та національного мітів війни з поступовим перенаголошенням на користь національного міту. Проєкт цілеспрямованого формування історичної пам'яті, активно втілюваний у життя за каденції Ющенка Докладніше про нього йшлося у вміщених у «Критиці» статтях: «Пам'ять, контрпам'ять і політика» Софії Грачової (2006, ч. 11) і «Геополітика пам'яті» Тетяни Журженко (2009, ч. 3-4), намагався вмонтувати в національно-державницьку версію історії елементи радянського міту війни, позбавивши їх проросійської спрямованості й наповнивши українським змістом. Головною метою авторів проєкту було об'єднати українське суспільство, розколоте окрім іншого ще й різними варіантами пам'яті про війну. Проте великих успіхів на цьому шляху не здобуто: війна мітів триває.

Ющенкові та його дорадникам часто-густо закидали брак радикалізму в питаннях історичної пам'яті: мовляв, слід було рішуче позбутися як радянських термінів «Велика Вітчизняна війна» і «визволення», так і святкування «Дня Перемоги», адже українцям і решті поневолених народів ішлося не про перемогу, а про поразку та про заміну одних окупантів на інших. Дещо в цій критиці – як-от заклик не вживати на офіційному рівні та в підручниках термін «Велика Вітчизняна війна» – є цілком прийнятним, але загалом такий радикальний перегляд інтерпретацій війни виглядає історично хибним і політично небезпечним. Твердження про те, що сталінський режим був нічим не ліпшим або і гіршим за гітлерівський, почасти має рацію щодо внутрішньої політики обох режимів, але під час війни саме гітлерівський режим становив головну небезпеку для Європи та світу, а перемога над ним, у ґрунті речі, була перемогою демократичнішого та гуманнішого шляху розвитку людства, – шляху, до якого згодом прилучилася й Україна.

Слабкість Ющенкового проєкту формування історичної пам'яті полягала не в замалому радикалізмі, а в тому, що він не вийшов за рамки історичної мітології, намагаючись поєднати засадничо несумісні міти. Натомість вихід можливий лише у принциповій демітологізації, десакралізації та раціоналізації історії війни. Суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого ганьбити, мають поступитися намаганню зрозуміти глибинні мотиви поведінки людей минулого, яка не вкладається у прокрустове ложе героїко-романтичних тлумачень.

Чи можна примирити тих українців, котрі святкують 9 травня, із тими, котрі відзначають 30 червня та 14 жовтня? Можна і треба, але для цього необхідно остаточно подолати традицію чорно-білого бачення світу, яке передбачає мало не обожнювання тих, кого вважають героями, і беззастережне засудження їхніх супротивників. Кажучи словами Наталі Яковенко, треба не постулювати одновимірну «правду», потрактовуючи частину власного народу як «зрадників» чи «відступників», а «шукати спільні ціннісні параметри для носіїв різних переконань, різних уявлень про патріотичний обов'язок, різних спонук».

* * *

Минуло кілька місяців, відколи написано цей текст, і ситуація в Україні докорінно змінилася. Нова влада знову надає радянському мітові «Великої Вітчизняної війни» «єдино правильного» офіційного статусу, витісняючи національні міти у сферу контрпам'яті. Ба більше: дійшло до спроб реабілітації сталінського історичного канону й самого Сталіна. Втім, політика пам'яті режиму Януковича варта окремого обговорення. Тут зауважу лише, що новий раунд війни мітів лише підтверджує головні висновки цієї статті. Історія може й мусить допомогти у справі консолідації української політичної нації, але не шляхом заміни радянських мітів не менш мітичним «національним баченням», а через багатомірне представлення спірних подій та явищ, без замовчувань і прикрашань, поспішної героїзації одних і демонізації інших. Лише тверезий, раціональний погляд на минуле допоможе примирити українців з українцями.

© 1997-2020 Krytyka, Inc. Всі права застережено. Будь яке копіювання можливе лише за письмової згоди Krytyka, Inc.
